

УДК 811.161.3

ДА ЭТЫМАЛАГІЧНАЙ ІНТЭРПРЭТАЦЫІ ГІСТАРЫЗМА СМЕРД

канд. філал. навук, дац. С.М. СТРУКАВА
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Праводзіцца агляд разнастайных існуючых версій паходжання слова “смерд”. У этымалагічнай інтэрпрэтацыі слова “смерд” аўтар зыходзіць з матывацыйнай сувязі гэтага слова з паняццем ‘смертны чалавек’, якое ў далейшым эліпсавалася з захаваннем семантычнага ядра – ‘чалавек, селянін’. Такая пазіцыя базіруецца на даных старажытных пісьмовых крыніц, славянскіх і неславянскіх моў з улікам гістарычных, этнакультурных звестак, рэлігійнага светапогляду сярэднявечага чалавека.

Уводзіны. Зварот да гісторыі ўзнікнення слова *смерд*, яго матывацыйных вытокаў дыктуецца тым, што пытанне паходжання гэтага слова не з’яўляецца канчаткова вырашаным у беларускім і рускім мовазнаўстве і па-ранейшаму параджае розныя версіі. Мы прапануем свой пункт гледжання з апеляцыяй да фактаў старажытных помнікаў пісьменства, роднасных славянскіх і неславянскіх моў, а таксама з улікам гістарычных, этнакультурных звестак, рэлігійна-ідэалагічных уяўленняў, якія вызначалі светапогляд сярэднявечных людзей, гэта значыць пазамоўнага фактару, што з’яўляецца правамерным пры падобнага роду даследаваннях.

Асноўная частка. У Старажытнай Русі *смердамі* першапачаткова называлі свабодных абшчыннікаў, землеўладальнікаў [4, с. 217, 219]. З пачатку XII стагоддзя, калі пачалося запрыгоньванне свабодных членаў абшчыны, статус смердаў змяніўся, яны сталі адным з разрадаў феадальна залежнага сялянства – людзьмі князя на княжацкай (або на баярскай) зямлі. У XIII–XV стагоддзях у сувязі з дыферэнцыяцыяй сялянства тэрмін *смерд* перастаў ужывацца; да XVI стагоддзя ён утрымліваўся ў наўгародскіх і пскоўскіх граматах, на іншых землях Маскоўскай дзяржавы знік з XIII стагоддзя [9, с. 164]; існуе меркаванне, што функцыі тэрміна *смерд* паступова пераходзілі да слова *люди* [11, с. 68]. На Беларусі апошняя згадка пра *смердаў* прыходзіцца на дагаворную грамату 1440 года вялікага князя Казіміра Ягайлавіча пры ўстанаўленні міру і ўмоў гандлю Полацка і Віцебска з Ноўгарадам.

Характарыстыкі смерда змяняліся ў залежнасці ад змен сацыяльна-эканамічных адносін, гэта акалічнасць выклікала ваганні гісторыкаў у дакладным вызначэнні сацыяльнага статусу смерда і стварала пэўныя цяжкасці ў тлумачэнні адпаведнага наймення. Вядома, што катэгорыя смердаў падзялялася на гарадскіх і вясковых: гарадскія смерды – найміты, хатняя прыслуга; вясковыя (*ізорнікі*) арэндавалі зямлю на пэўных умовах. Паводле слоўніка У. Даля, *смерды* належалі да людзей ніжэйшага саслоўя, у слоўніку гэта слова рэгіструецца са значэннямі: ‘чалавек з чэрні, подлы (родам) мужык’; ‘асобы разрад або саслоўе рабоў, халопаў’; пазней – ‘прыгонны’ [5, с. 232].

Працаіерэй Г. Дзячэнка ў “Поўным царкоўнаславянскім слоўніку” прыводзіць слова *смердъ* з тлумачэннем паняцця гэтага сэнсу, вызначаным Б. Успенскім са спасылкай на працу: “Опыт повествования о древностях русских” (1818, Ч. I, с. 203). У адпаведнасці з прадстаўленымі звесткамі, старажытнарускае *смерд* – чалавек “нізкага” паходжання. У старажытнасці *смердамі* называлі земляробаў і, увогуле, усіх, хто займаўся чорнай працай. Яны, хоць і былі вольныя і маглі пераходзіць ад аднаго ўладальніка да другога або ўступіць у іншае званне, але не маглі карыстацца ўсімі правамі і прывілеямі свабодных людзей, гэта значыць не маглі паступаць на ваенную службу, якая складала галоўнае адрозненне і прывілей свабоднага чалавека, паколькі яны “добраахвотна зьялі сябе ў стан ганебны і нізкі для свабоднага чалавека” [6]. У даўніну свабодныя цураліся ўсякай працы, як заняткам, уласцівым рабу, а таму земляробаў і ўсіх, увогуле, хто займаўся чорнай працай, па іх меркаванні, пагардлівым рамяством, называлі смердамі, гэта значыць подлымі, нізкімі людзьмі і ў правах не адрознівалі ад халопаў [6]. Такого ж меркавання аб земляробстве былі і старажытныя германцы. Па сведчанні Герадота, бяздзейнасць лічылі за самае высакароднае, а земляробства за самы нізкі занятка.

“Слоўнік старажытнарускай мовы” І. Сразнеўскага дэфініруе слова *смердъ* (*смердъ*) як трохзначнае: 1. ‘селянін, мужык’ ((*Ярославъ*) *пача воє свок дѣлти: старостамъ по ї грѣнь, а смердомъ по грѣнь ѣ, а Новгородъчемъ по ї всѣмъ*), 2. ‘падданы’ (*ѣн же испытавъ, чѣѣ еста смерда, и одвѣдѣвъ, ꙗко своѣго князѣ. ре^н имъ: выдаите волхва та сѣмо, ꙗко смерда еста моѣ и моѣго князѣ*), 3. ‘лаянкавае слова’ (*Ино чи не боишя ты, смерде, насъ, да чи не бываль ты у насъ под посохомъ?*) [23]. Адносны прыметнік *смердый* прыводзіцца ў выразе *смердый конь* – конь, дадзены смерду князем разам з земляробчымі прыладамі для апрацоўкі зямлі [23]. Аднясенне слова *смердъ* да назваў прадстаўнікоў саслоўя землеўласнікаў падкрэсліваецца перакладнымі помнікамі пісьменства, дзе яно ўжываецца як пераклад грэчаскага *γεωργος* ‘землеўладальнік’.

У старажытнабалгарскіх тэкстах XI стагоддзя славянскае слова *смердь* сустракаецца са значэннем ‘oiktrās týchēs’, гэта значыць ‘чалавек гаротнага лёсу’ [9, с. 163].

Графічнае афармленне слова мае пэўную няўстойлівасць: у самай ранняй берасцянай наўгародскай грамаце фіксуецца формы *смерьда*, *смерьди*, якія адлюстроўваюць становішча рэдукаваных у пазіцыі **tъrāt* > *tъrt* [7], параўн. ст.-сл. *смерд*, *смердь*, ст.-руск. *смердь*.

Каранёвая марфема *смерд-* з гістарычных часоў функцыянуе ў складзе онімных абазначэнняў: *Смердши Мостъ*, *Смердьи ворота во Псковѣ*, напрыклад: *Мастерь Кириль постави церковь... у Смердьи моста над греблюю* [23]. У рускіх граматах XV стагоддзя засведчаны тапонім *Смердьи места* [17]. Корань *смерд-* знаходзіць рэфлексацыю і ў сучаснай тапаніміцы Расіі (тэрыторыя Поўначы і Паўночнага Уралу): рака *Смердьа*, возера *Смердье* [17].

У этымалагічных адносінах слова *смерд* інтэрпрэтуецца па-рознаму: Г. Дзячэнка супастаўляе слова з санскрыцкім *smār-* ‘малы’ [6]; Н. Варонін, услед за М. Марам, бачыць роднасць слова *смердь* з мардоўскім або чувашскім каранем са значэннем ‘мужчына радавога племені’, адсюль вывад: *смерд* – тэрмін, які застаўся ад “дагістарычнага” насельніцтва Усходняй Еўропы; Б. Раманаў схільны лічыць, што *смерд* – селянін мясцовага паходжання, “каланіяльны па сутнасці элемент”, якога кіеўскія князі засталі ў эпоху ўзмоцненай каланізацыі верхняга Паволжа, далучэння яго насельніцтва да хрысціянскай культуры; А. Львоў выводзіць *смердь* з *(s)*mer-d-* – з караня з першасным значэннем ‘драбіць, вярцець, рухаць’, што пацвярджае мноствам паралелей з іншых роднасных моў; згодна з яго разважаннямі, *смердь* – той, хто працуе на полі, “дробіць” зямлю, рухаючы сахой. У якасці аргумента прыводзіць і тое, што ў старажытных летапісах селянін-землеўладальнік заўсёды паказаны абавязкова з сахой і з канём¹.

Заслугоўвае ўвагі арыгінальная версія паходжання слова вядомага рускага славіста Г. Ільінскага, які збліжае слова з нямецкім *Schmerz* і каменціруе нямецкі гіпатэтычны этымон наступным чынам: той, хто “страдае” (руск.), знаходзіцца ў “страдательном” (руск.) стане. Выходзіць, што па сэнсе слова *смерд* належыць да той жа групы слоў, што і руская “страда” – цяжкая летняя праца ў вёсцы ў перыяд касьбы, жніва і ўборкі хлеба’, старажытнарускія “страдить”, “страдовать” ‘працаваць у летні час’, “страдник” ‘батрак, наёмны рабочы ў вёсцы ў летнюю пару’. “Страдник” прама паралельна латышскаму *stradnieks* ‘рабочы’. Ільінскі дэфініраваў паняцці “страдник” і “смерд” у семантычным і сацыяльным аспектах. Згодна з яго словамі, “страднікамі” называліся ў Маскоўскай Русі работнікі ці рабочыя, якія працавалі на землях розных землеўласнікаў, а пазней замацаваных за імі. Клас *смердаў* уяўляў сабой нешта сярэдняе паміж свабоднымі землеўласнікамі і прыгоннымі ў дакладным сэнсе гэтага слова: асабіста вольныя яны мелі права на распараджэнне сваёй маёмасцю, аднак усё ж такі прызнаваліся падданымі не толькі гасудара краіны, але і вядомых прыватных і калектыўных асоб [8].

Супастаўленне індаеўрапейскага *(s)*merd-* з нямецкімі каранямі лічыць магчымым і П. Чарных: *Schmerz* ‘боль, жаль’ (ст.-ням. *smērzo*), *Schmerzen* (ст.-ням. *smērgan*) – ‘прычыняць боль, пакутаваць’, англ. *smart* (англасакс. *smeortan*) – ‘выпрабоўваць або прычыняць каму-небудзь боль, пакуты’, параўн. **smert* – ‘калоць’, ‘кусаць’, ‘джаліць’ [27, с. 178].

Аргументы на карысць генетычнай роднасці славянскага *смерд* і прускага *smou* прыводзіць Ю. Сцяпанаў. У адпаведнасці з яго разважаннямі карань слова *смерд* па форме і па значэнні адпавядае прускаму *smou* ‘мужчына, чалавек’ і старажытналітоўскаму *žmuo* ‘тс’, якія з’яўляюцца варыянтамі аднаго і таго ж індаеўрапейскага караня са значэннем ‘зямля’, параўн. рускае “зем-ля”. Такім чынам, слова *смерд* можа быць растлумачана як ‘чалавек, які сядзіць на зямлі’, сучаснае “селянін” [24, с. 684]. Аднясенне *смердаў* да так званых “чорных людзей”, людзей ніжэйшай грамадзянскай катэгорыі грамадства, на думку Ю. Сцяпанава, можа быць растлумачана сувяззю слова *смерд* з паняццем “чорны”, якая ўстанаўліваецца, калі мець на ўвазе, што старажытнейшай сістэмай землеўладання была лядная: лес высыкалі і выпальвалі для вызвалення зямель для сяўбы, – таму імя *смерд* як імя старажытнага землеўласніка магло асацыявацца з паняццем “чорны, ад выпальвання лесу”. Ад’ектыў “чорны” ў шматлікіх індаеўрапейскіх мовах незалежна ад фармальнага выражэння абазначае ‘пачарнеўшы ад агню’, гэта значыць ‘колера сажы’ і захоўвае асацыяцыю з вербоідам “гарэць”. Параўн. індаеўрапейскае **mer-* ‘гарэць’.

“Асабовую” тэорыю паходжання слова прапаноўвае А. Мацэнауар, які, як і Ю. Сцяпанаў, звязвае слова *смерд* з паняццем ‘мужчына’, толькі выводзіць яго не з германскіх моў, а з персідскага *merd* ‘мужчына’, якое адпавядае старажытнаперсідскаму *martiya* ‘чалавек’. Аднак М. Фасмер катэгарычна аспрэчвае запазычанне з персідскай мовы як крыніцу славянскага **směrdь* па фанетычных прычынах [26].

Наша версія паходжання слова *смерд* дапускае матывацыйную сувязь з паняццем ‘смертны чалавек’, параўн.: ст.-інд. *martas* ‘смертны чалавек’, іран. *martas* ‘смертны’. Азначэнне *смертны* магло ў далейшым эліпсавацца, параўн.: арм. *mard* ‘чалавек’, польск. *smard* ‘чалавек’, дыял. палаб. *smardi* ‘сялянства’,

¹ Меркаванні Н. Вароніна, Б. Раманава, А. Львова і далей Г. Ільінскага прыводзяцца з “Канстантаў” Ю. Сцяпанава [24].

новаперс. *mard* ‘мужчына’, авесц. *marəta* ‘чалавек’, персідскае *merd* ‘мужчына’. Іранізмы пермскай мовы², а менавіта, комі *морт* ‘чалавек’, удм. *мурм* В. Лыткін узводзіць да прапермскага **mort*, апошнія да іранскага **martas* ‘смертны’ (іранскае **marta-* > праперм. *mort* у выніку лабіялізацыі галоснага) [10, с. 90], што пацвярджае магчымасць такой эліпсацыі. Са старажытнаіндыіскім **martas* ‘смертны чалавек’ супастаўляецца і старажытнаперсідскае *martiya* ‘чалавек’. Да караня **mer-* са значэннем ‘паміраць’ У. Шмальстыг адносіць старажытнаіндыіскае *mārta-*, авесцыйскае *maša-*, армянскае *mard* ‘чалавек’, пры гэтым вучоны адзначае, што “разумныя істоты падзяляюцца на смяротных, якія жывуць на зямлі, гэта значыць людзей, і бессмяротных, небажыхароў – багоў”, параўн. старажытнаіндыіскае *amṛta-*, авесцыйскае *aməša*, грэчаскае *ambrotos* ‘бессмяротны’ (< *n + mrt^[h]jo-) [28]. Формы слоў з каранёвым *-a-* – армянскае *mard* ‘чалавек’, польск. *smard* ‘чалавек’, новаперсідскае *mard* ‘мужчына’, авесцыйскае *marəta* ‘чалавек’, персідскае *mard* ‘мужчына’ – можна супаставіць з дравідыйскім **mar-/*mar-* ‘дзіцяня мужчынскага полу’, з чадскім **mar[i]* ‘раб’, якія адзначаюцца даследчыкамі “ўсходненастратычных” моў (уральскіх, алтайскіх і дравідыйскіх) [20, с. 60]. Чадскае **mar[i]* ‘раб’ суадносіцца з родавым значэннем ‘чалавек’ у тым плане, што ў старажытнасці зямны чалавек адчуваў сябе “рабом Божым” на зямлі (не выпадкова адным са значэнняў слова *чловѣкъ* у стараславянскай мове было значэнне ‘слуга’: ст.-слав. *чловѣкъ* ‘чалавек’, ‘службоўца’, ‘слуга’ [3, с. 75], аднак такое падпарадкаванне волі Богу расцэнвалася вышэйшай свабоды; перыфраза “раб божы” знаходзіць адлюстраванне па сённяшні дзень у малітоўных тэкстах.

Праілюстраваныя словы з каранёвымі марфемамі *mar-*, *mer-*, *mor-*, *mur-*, аб’яднаныя агульным лексічным значэннем ‘чалавек’ (сюды ж далучаецца і чадскае **mar[i]* ‘раб’), на нашу думку, генетычна роднасныя і ўзыходзяць да аднаго індаеўрапейскага караня **mer-* / **mor-* ‘паміраць’³, у якім прысутнічаюць тры канцэпты: 1) страга, адсутнасць, 2) зацьменне як парушэнне перцэпцыі (параўн. руск. *мрак*), 3) дэфармацыя матэрыі [18, с. 132]. Пачатковае *c-* ва ўсходнеславянскім слове *смерд*, у палабскім *smardi* ‘сялянства’, польскім *smard* ‘чалавек’, *smird* ‘бедны сялянін’, далемінцкім *smurdi* (мн.) ‘сяляне’ – прыставачнае і з’яўляецца вынікам пазнейшых дэрывацыйных працэсаў. Дарэчы, прыстаўку ў слове *сь-мьрдъ* вычляняе і Б. Рыбакоў, аналагічна словам “са-ўдзельнік”, “су-сед”, і агаляе структурную частку слова – індаеўрапейскі карань **mer-* ‘паміраць’, аднак аномасіялагічна тэрмін звязвае з далёкімі скіфскімі часамі, калі існаваў рытуал забойства прыбліжаных памерлага князя, якія станавіліся, як разважае Рыбакоў, “сумерцвякамі”, гэта значыць смердамі [21]. Мы ж абгрунтоўваем версію, якая вынікае з дуальнай апазіцыі зямнога і нябеснага.

Супрацьпастаўленне зямнога і нябеснага, простага смертнага чалавека і бессмяротнага ўсявышняга існавала з глыбокай старажытнасці. Гэта супрацьпастаўленне ў разгорнутай форме захавала старажытнагрэчаская мова. Так, у “Іліадзе”: *epichthōnioi a nthrōpoi* “наземныя (або: над-зямля) людзі” супраць “нябесныя (або: над-нябесныя людзі)”. Зямля як сімвал чалавечага свету супрацьпастаўлялася (і часткова працягвае супрацьпастаўляцца) небу [22], якое сімвалізавала (і сімвалізуе) боскі свет, такая дуальная апазіцыя прысутнічае ў старажытнарускім фрагменце: *яко ѿ на нѣси выспрь и ты на земли низу*⁴. Традыцыйна захоўваецца яна і ў скарынаўскіх тэкстах: *небо и земля мимо идетъ* [1, с. 224]. Першапачаткова ж у старажытных уяўленнях касмічныя зоны – Зямля і Неба – былі дваадзіным цэлым: Бацька-Неба і Маці-Зямля ўтваралі суцэльнае, і першай умовай самаго тварэння было іх раз’яднанне і аддаленне адзін ад аднаго. Толькі калі гэта ўмова была выканана, з’явілася прастора тварэння [15, с. 75].

Апазіцыя Бога і чалавека выразна абазначана ў стараславянскай мове: чалавек *млѣньнъ*, істота цялесная (плоцевая), а значыць, смертны, параўн. ст.-слав. прыметнік *плѣтьнъ* са значэннем ‘чалавек’), у адrozenне ад Бога, “*бесплѣтънѣго сыноу вышнѣнѣго, которому юдинамоу животъ бесъмрѣтенъ естъ*” [3, с. 75]. Калі звярнуцца да старажытных даных індаеўрапейскіх моў, то бачым, што абазначэнні чалавека ўтвараны ад караня са значэннем ‘зямля’, а як вядома, адзін з сімвалаў зямлі – тленнасць: лац. *homo* ‘чалавек’ пры *humus* – ‘зямля, паверхневы слой зямлі, глеба, перагноў’, ст.-ірл. *duine* ‘тэ’ пры *dū*, род. склон *don* – ‘зямля’, літ. *žmogùs* ‘тэ’ пры *žėmė* – ‘зямля’ (з гутуральным суфіксам, такім самым як у словах пры іншым карані, **mQgio* – ‘чалавек, мужчына, муж’). Усе гэтыя найменні ў розных, варыяцыйных формах абазначаюць адно і тое – ‘земляны, зямны, хтанічны (*хтон* – зямля)’, што і служыць абазначэннем чалавека. З пункту гледжання паходжання ўсе гэтыя формы ўзыходзяць да аднаго і таго ж індаеўрапейскага караня, прадстаўленага таксама ў грэчаскім *χρῶν* ‘зямля, глеба’ – **g^hem-* // **g^hom*. Як зазначае Ю. Сцяпанаў, відавочна, усе гэтыя розныя формы ўваходзяць у адну апазіцыю “зямны” – “нябесны”, гэта зна-

² Да пермскіх моў належаць – удмурцкая, комі-зыранская і комі-пермяцкая мовы. На агульнакомі і агульнаўдмурцкую мовы прапермская мова распалася пераважна ў VIII стагоддзі н. э. Прапермяне займалі тэрыторыю нізоўя Камы з прытокамі, з сярэдзіны II тысячагоддзя да н. э. да VIII стагоддзя н. э. мелі непасрэдныя кантакты з іранскімі народамі.

³ Рэканструяваны карань **mer-* ‘паміраць’ адзначаецца ў працах многіх даследчыкаў-індаеўрапеістаў, напрыклад, М. Макоўскага [12, с. 40–41], відавочна, гэты карань быў шматзначны, паколькі ў таго ж М. Макоўскага ён фіксуецца і са значэннем ‘гарэць’ [13].

⁴ Прыклад узяты з артыкула Н.Г. Міхайлоўскай [19, с. 161].

чыць “зямны” (чалавек) супрацьпастаўляецца “нябеснаму” (Богу); варыяцыі наймення тут адбываюцца ў рамках адной і той жа фундаментальнай апазіцыі “чалавек” – “Бог” [24, с. 684]. У гэтай апазіцыі ёсць намёк і на тленнасць зямнога існавання, узгадаем біблейскія радкі: “...вернешся ў зямлю, з якой ты [Адам] узят; таму што прах ты, і ў прах вернешся”.

Індаеўрапейскі карань *-er* азначае ‘зямля’, параўн. старажытнаанглійскае *ear* ‘зямля’, старажытнаверхнянемецкае *erde* ‘зямля’ і і.-е. **ar* ‘мужчына, мужскі’ [14, с. 166]. Элемент *-er-* можна рэканструяваць і ў слове *смерд*, індаеўрапейская база якога, паводле П. Чарных **(s)merd-* [27, с. 178]. На адпаведнікі такога тыпу з рухомымі фармантамі (прэфармантамі) указвае М. Макоўскі ў “Гістарычна-этымалагічным слоўніку англійскай мовы”: ст.-анг. *ear* ‘зямля’ – і.-е. **ar* ‘чалавек; мужчына’ (‘зроблены з зямлі’) – і.-е. **bher-* ‘чалавек’ (алб. *burrë* ‘чалавек’) – і.-е. **ker-* ‘чалавек’ (ст.-анг. *ceorl* ‘чалавек’) – і.-е. **mer-* ‘чалавек’ – ст.-інд. *n-ārā* ‘чалавек’ – гоц. *wair*, лац. *vir* ‘чалавек’. Адначасова карані **er-/*ar*, **bher-*, **ker-*, **mer-*, **uer-* маюць значэнне ‘гарэць’, што, на думку М. Макоўскага, звязана са старажытным звычаем крэмацыі памёрлых; пры гэтым паняцце агню суадносіцца з паняццем душы [13]. Да караня **mer* ‘паміраць’ М. Макоўскі ўзводзіць балтызм – літоўскае *mer-gele* ‘дзяўчынка’ і ўстанаўлівае сувязь яго з лацінскім *mare* ‘мора’, гэтыя паняцці ён звязвае на падставе існаваўшага павер’я, што, быццам перасяленне душ памерлых у іншы свет адбывалася па вадзе і прыводзіць аналагічны паралелі з іншых моў [16, с. 166]. Макоўскі супастаўляе таксама і.-е. **mer-* рука (і.-е. **merjō* ‘чалавек’) і і.-е. **mer-* ‘паміраць’ [16, с. 166]. Ідэя памірання кадзіруецца ў старажытнаірландскім слове *mar(b)*, этымалогія гэтага слова і яго вытворных, як адзначаюць Т. Міхайлава і Н. Нікалаева, не складае праблемы, паколькі слова *mar(b)*, па іх назіраннях, мае адпаведнікі са значэннем ‘паміраць’ практычна ва ўсіх еўрапейскіх мовах. У сувязі з чым яны сцвярджаюць, што ірландскае слова ўзыходзіць да індаеўрапейскай асновы **mer/mor* з агульным значэннем ‘паміраць’, якое разглядаюць як другаснае, зыходным жа значэннем гэтай асновы яны лічаць значэнне ‘знікаць’ (такую гіпотэзу выказаў у свой час і В.В. Іваноў) [18, с. 132].

Заклучэнне. Прыведзеныя факты гавораць на карысць нашай версіі. Што датычыць сувязі слова *смерд* з паняццем “чорны”, то тут, магчыма, таксама адбіўся ўплыў слова *зямля*, дакладней, яго лексічнай спалучальнасці. Як адзначае Н. Талстой, у паўднёваславянскай моўнай традыцыі да слова *зямля* быў пастаянны эпітэт – *чорны*: *црне земљице, черна зема* [25, с. 277]. У лемкаў-русінаў ва ўсходняй Славакіі занатаваны фразеалагізм *пiти (= пойти) до чорной зэмлі* са значэннем ‘памерці’, што адпавядае паўднёваславянскаму *он де под црну земљу*, балгарскаму *да идиш у тъз черна зема*. У славянскай традыцыі, па назіраннях таго ж Н. Талстога, *чорнай зямлі* супрацьпастаўляўся *белы бог*; пры гэтым Н. Талстой падкрэслівае, што *белы бог* супрацьпастаўляўся менавіта *чорнай зямлі*, а не *чорнаму богу*, што яшчэ раз сцвярджае антытэзу зямнога і нябеснага⁵. Устойлівы выраз *белы бог* характэрны для дыялектаў заходніх балгараў, македонцаў і ўсходніх сербаў. Уцалелыя геаграфічныя назвы і народныя павер’і сведчаць, што вераванне ў Белбога і Чарнабога было некалі агульным для ўсіх славянскіх плямёнаў, у тым ліку для рускіх і беларусаў.

ЛІТАРАТУРА

1. Анічэнка, У.В. Слоўнік мовы Скарыны: у 3-х т. / У.В. Анічэнка. – Мінск: Выш. школа, 1977. – Т. 1. – 475 с.
2. Афанасьев, А. Живая вода и вещее слово / А. Афанасьев. – М.: Сов. Россия, 1988. – 510 с.
3. Вендина, Т.И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка / Т.И. Вендина. – М.: Индрик, 2002. – 334 с.
4. Греков, Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М., 1953. – 219 с.
5. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. / В.И. Даль. – М., 1982. – Т. IV.
6. Дьяченко, Г. Полный церковнославянский словарь / Г. Дьяченко. – М.: Отчий дом, 2000. – 1120 с. – (Репринтное воспроизведённое издание 1900 г.).
7. Зализняк, А.А. Древненовгородский диалект / А.А. Зализняк // Новгородские грамоты на бересте. – М., 1995. – № 247.
8. Ильинский, Г.А. К вопросу о смердах / Ильинский, Г.А. // *Slavia Orientalis*, 1933. – XI. – С. 18–22.
9. Колесов, В.В. Мир человека в слове Древней Руси / В.В. Колесов. – Л.: Изд. Ленингр. ун-та, 1986. – 309 с.

⁵ *Белы бог* уяўляе сабой рэдкі архаізм, які з-за недастатковага вивучэння славянскай дыялектнай фразеалогіі яшчэ поўнаасцю не вытлумачаны. Дуалізм белага і чорнага бога, відавочна, заснаваны на супрацьпастаўленні свету і цемры, добра і ліха. У беларускім павер’і пра старажытнага Белбога да нашага часу захоўваецца жывая памяць пра Белуна. Бялун уяўляўся старцам з доўгаю белаю барадой, у белым адзенні і з посахам у руцэ; ён з’яўляўся толькі ўдзень і выводзіў падарожных, якія заблукалі ў лесе, на правільную дарогу; ёсць прымаўка: “Цёмна ў лесе без Бялуна”. Бялун таксама – бог урадлівасці і багацця, лічылі, што ён дапамагаў беднякам грашыма. Прымаўка “Мусіць пасябраваўся з Бялуном” ужываецца ў сэнсе: яго наведала шчасце [2, с. 124–125].

10. Лыткин, В.И. Пермско-иранские языковые контакты / В.И. Лыткин // Вопросы языкознания. – 1975. – № 3. – С. 90–92.
11. Мавродин, В.В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности / В.В. Мавродин. – М.: Высш. школа, 1971.
12. Маковский, М. “Картина мира” и миры образов (лингвокультурологические этюды) / М. Маковский // Вопросы языкознания. – 1992. – № 6. – С. 40–41.
13. Маковский, М. Историко-этимологический словарь современного английского языка. Слово в зеркале человеческой культуры / М. Маковский. – М.: Диалог, 2000. – 418 с.
14. Маковский, М. Метаморфозы слова (табуирующие маркеры в индоевропейских языках) / М. Маковский // Вопросы языкознания. – 1998. – № 4. – С. 166–167.
15. Маковский, М. Мифопоэтика письма в индоевропейских языках / М. Маковский // Вопросы языкознания. – 1999. – № 5. – С. 75–76.
16. Маковский, М. Удивительный мир слов и значений / М. Маковский. – М.: Высш. шк., 1989. – 200 с.
17. Матвеев, А.К. Архаическая русская топонимия на северо-востоке европейской части СССР / А.К. Матвеев // Вопросы языкознания. – 1987. – № 2. – С. 66–76.
18. Михайлова, Т.А. Номинация смерти в гойдельских языках: к проблеме реконструкции кельтской эсхатологии / Т.А. Михайлова, Н.А. Николаева // Вопросы языкознания. – 1998. – № 1. – С. 132–133.
19. Михайловская, Н.Г. К проблеме изучения лексической семантики древнерусского языка / Н.Г. Михайловская // Вопросы языкознания. – № 2. – С. 161–162.
20. Орел, В.Э. К реконструкции праафразийского вокализма / В.Э. Орел, О.В. Столбова // Вопросы языкознания. – 1988. – № 5. – С. 68.
21. Рыбаков, Б. Язычество древнейших славян / Б. Рыбаков. – М., 1981.
22. Семиотика и информатика: материалы к Интегральному словарю современного русского языка (образцы словарных статей). – М., 1991. – Вып. 32. – С. 176–184.
23. Срезневский, И.И. Словарь древнерусского языка: в 3 т. / И.И. Срезневский. – М.: Книга, 1989. – Т. III, Ч. I.
24. Степанов, Ю. Константы: словарь русской культуры / Ю. Степанов. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Академ. Проект, 2001. – 989 с.
25. Толстой, Н.И. Избранные труды. Славянская лексикология и семасиология / Н.И. Толстой. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1: Славянская лексикология и семасиология. – 519 с.
26. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. – Т. IV.
27. Черных, П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2-х т. / П.Я. Черных. – М.: Рус. яз, 1999. – Т. II.
28. Шмальстиг, У.Р. К индоевропейской проблеме (в связи с выходом в свет книги Т.В. Гамкрелидзе и Вяч. Вс. Иванова “Индоевропейский язык и индоевропейцы”) / У.Р. Шмальстиг // Вопросы языкознания. – 1988. – № 1. – С. 32–45.

Пастынић 17.12.2014

ETYMOLOGICAL VERSION OF THE WORD “SMERD”

S. STRUKOWA

The paper presents the existing versions of the origin of the word “smerd”. The author’s point of view is based on ancient sources, on the sources from Slavonic and non-Slavonic languages with the account of historic and ethno-cultural data of religious and ideological points of view that determined the outlooks of Medieval people.